

УДК 002.2:316.775.4](450) "715"
DOI: 10.31866/2616-7654.6.2020.218606

ФЕНОМЕН КНИГИ ЯК СУБ'ЄКТА СПІЛКУВАННЯ: РЕНЕСАНСНІ ПРАКТИКИ В РЕФЛЕКСІЯХ СУЧАСНОСТІ

Марія Кушнарьова,
науковий співробітник
інформаційно-аналітичного відділу
Фонду Президентів України
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського,
кандидат філософських наук (Київ, Україна)
e-mail: mariakushn8@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3361-8838>

Стаття сфокусована на спробі дослідити особливості взаємин «читач» – «книга», себто сприйняття читачем не твору, а саме книги як рівноправного співрозмовника у часи італійського Ренесансу. Ця спроба ґрунтується на зауваженнях концептуального характеру, які стосуються функцій і статусу тексту як такого (Ю. М. Лотман) та власне книжкової комунікації (В. А. Маркова). Підґрунтям для висновків щодо статусу книги у тогочасній комунікації є аналіз згадок про книгу (описів, звернень) як про одухотворену особу та спілкування з нею, які містяться у текстах літературних творів різних жанрів (поетична лірика, листи, приклади агіографії, трактати італійських гуманістів тощо), авторами яких є представники давньоримської, середньовічної та ренесансної італійської культури.

Метою статті є доповнення сформованої дослідниками схеми книжкової комунікації рівнями «читач» – «книга» та «читач» – «автор». Обґрунтовується поява та закріплення у свідомості читача асоціації автора з його твором, отже, з книгою як носієм його твору. Доведено, що комунікацію за зазначеними рівнями, з огляду, зокрема, на емоційну забарвленість, можна вважати спілкуванням, відповідно, «книга» і «книга-автор» постають суб'єктами спілкування.

На підставі результатів аналізу творів відомих представників Ренесансу доведено, що, крім передачі інформації, книга стає джерелом емоційних переживань і мотивує до певних дій, про що читач повідомляє книгу, в тому числі й через постановку питань до неї, тобто до її автора, що дає підстави стверджувати про участь книги в кондичійному та мотиваційному спілкуванні. З'ясовано, що на формування ставлення до книги як до співрозмовника вплинула екстраполяція на неї особистості автора твору, що сприяло певному одухотворенню книги в свідомості читача.

Перші ознаки набуття книгою статусу суб'єкта спілкування можна помітити задовго до Ренесансу, а саме – у Давньому Римі, в доробку Марка Тулія Цицерона та деяких пізніших авторів. Культура середньовіччя не дає прикладів, які дозволяють визнати за книгою в ті часи статус суб'єкта комунікації. Ренесанс, навпаки, часто та доволі різноманітно використовує мотив спілкування з книгою як з одухотвореною особою. У пізніші часи потреба в інформації (в широкому сенсі) спричинила перехід до т. зв. прагматичного читання, внаслідок чого ставлення читача до книги набуває певною мірою споживацьких рис, стає раціональним, розсудливим і тверезим. Це на досить тривалий час зробило спілкування із книгою неактуальними.

Ключові слова: книга, комунікація, італійський Ренесанс, ренесансний гуманізм, читацький інтерес, читацька мотивація.

ВСТУП.

Визнання книги, серед іншого, засобом кумуляції духовних цінностей, ширше – сховищем інформації, отже, виконання нею ролі транслятора інформації належать до абеткових істин книгознавства та культурології. Оскільки ця трансляція відбувається через комунікацію, саме комунікативні функції книги через свою важливість вже давно перебувають у фокусі уваги дослідників. Зокрема, сучасна українська дослідниця В. Маркова (2014), узагальнивши і систематизувавши погляди М. Куфаєва та Ю. Лотмана, виокремила десять рівнів книжкової комунікації і запропонувала у такий спосіб майже вичерпну схему зв'язків («світ» – «автор», «автор» – «власна суб'єктивність», «текст» – «культурно-історичний контекст», «комунікативні посередники» – «текст», «книга» – «культурно-історичний контекст», «комунікативні посередники» – «книга», «книга» – «читач», «автор» – «читач», «читач» – «соціальна пам'ять», «читач» – «власна суб'єктивність») (с. 43–44).

Але серед зазначених дослідницею рівнів комунікації відсутні кілька вкрай важливих: «читач» – «текст», «читач» – «книга» та «читач» – «автор». Саме ці рівні характеризують т. зв. зворотний зв'язок, тому вони є базовими для розуміння, прогнозування та, зрештою, урахування особливостей споживацької поведінки читача, що надважливо в наш час, коли панівний статус маркетингу є реалією світового рівня. І якщо зі зрозумілих причин дослідженню стосунків «читач» – «текст», оперуючи категоріями своєї галузі, приділили велику увагу літературознавці, то характер комунікації читача з книгою та з автором ще очікує на своїх дослідників.

На особливу увагу заслуговує чітко артикульоване В. Марковою розрізнення понять «книга» і «текст», адже досить часто, коли йдеться про функції та значення книги, відбувається ототожнення дослідниками понять «книга» та «текст», або, у більш спрощеному розумінні, «твір». За певного рівня формування свідомості та інтелекту, зумовлених насамперед віковими чи історичними особливостями, що спричиняли доволі низький рівень рефлексії, справді мало місце ототожнення читачем книги та тексту. І хоча щодо певної частки випадків така взаємозаміна є очікуваною або просто незначущою, насправді вона далеко не завжди є конструктивною і навіть коректною, адже, як зазначив Р. Шарт'є (Chartier, 1989), «автори не пишуть книг, вони пишуть тексти, а інші перетворюють їх на друковані об'єкти» (р. 1513). Це зауваження є вкрай важливим, адже, наприклад, знайомство читача з текстом починається зі знайомства із книгою: саме обкладинку, формат, товщину книги оцінює читач, саме книгу, на відміну від тексту (чи твору), можна взяти в руки, а один і той самий текст-твір, представлений у вигляді різних книжок, може викликати у тієї самої особи різні почуття та різне ставлення.

Ю. Лотман (1981) свого часу висловив ідею про те, що «високоорганізований текст» не є «лише посередником в акті комунікації. Він стає рівноправним співрозмовником, котрий має високий ступінь автономності», текст перетворюється на «самостійне інтелектуальне утворення, що грає активну та незалежну роль у діалозі» (с. 6). В. Маркова (2010а), зі свого боку, підкреслює, що «саме роль матеріальної форми книги в передаванні смислу є ще одним приводом вважати її суб'єктом комунікації» (с. 119), а це, певною мірою, дає змогу зробити спробу екстраполяції наведеного вище твердження Ю. Лотмана і на книгу як таку. Тому

є сенс детальніше проаналізувати особливості сприйняття книги саме як матеріального предмета, що є носієм певного твору, але не тотожного йому.

На думку В. Маркової (2010а), на певному етапі існування людства, а саме у добу Ренесансу, книга стає не лише засобом «для передавання думок автора, вона сама набуває ознак суб'єкта спілкування і саме таким чином сприймається у ренесансному середовищі» (с. 99). У наведеній тезі дослідниця не уникла згаданого ототожнення, адже «засобом для передавання думок автора» є саме твір, а не книга, але спроба пов'язати цю культурну та комунікативну новацію з добою Ренесансу варта особливої уваги.

З іншого боку, книга є носієм тексту, а джерелом тексту є автор, тому, якщо йдеться не про книги як такі, а про книгу, що містить твори певного автора, свідомість читача в тріаді «книга» – «текст» – «автор» проминає середню ланку, у такий спосіб книга, матеріальний предмет, завдяки ставленню читача до тексту, який вона містить, стає для читача уособленням автора. На книгу переноситься ставлення читача до твору, отже, до автора. Внаслідок цього, зокрема, виник дуже поширений, особливо у розмовній мові, троп – метонімія, суттю якої є заміна одних назв іншими на ґрунті асоціацій. Приклади саме такої метонімії, що виникла на «книжковому ґрунті», знаходимо у мовах, літературах та культурах різних народів і різних епох, можна згадати хоча би хрестоматійні рядки Т. Г. Шевченка: «Кругом листочки обведу та й списую Сковороду», чи своєрідний образ примирення класиків та романтиків у А. де Мюссе: «А на моем столе Расин, припав к Шекспиру, спит возле Буало, который их простил» ("Racine, rencontrant Shakespeare sur ma table, – S'endort près de Boileau qui leur a pardonné").

Оскільки автор – це людина, наділена не тільки розумом, а й емоціями, що знайшли своє відображення в тексті, з яким ознайомився читач, постільки в читача виникає особисте інтелектуальне та емоційне ставлення до цього тексту, яке може проявитися у широкому спектрі найрізноманітніших реакцій.

М. Куфаєв (1981) зауважив, що, хоча «книжне слово – факт соціальний» (с. 24), «книга – продукт людської психіки, і її природа психічна. Сутність її в Слові і початок її в Особистості» (с. 23). Зауважена вченим психічна та особистісна природа книги дозволяє припустити можливість не тільки інтелектуального, а також емоційного ставлення до неї з боку іншої особистості, наділеної психікою, – читача. Але наявність з обох боків комунікаційної ланки таких суб'єктів перетворює комунікацію на спілкування. За В. Малаховим (2002), «презумпція такого ставлення не обмежена рамками людського світу, учасниками спілкування здатні поставати як люди, так і інші живі істоти; ми також спілкуємося зі світом загалом, текстами і цінностями культури тощо» (с. 603).

З огляду на це науково обґрунтованими видаються спроби розгляду прикладів спілкування, що відбуваються на комунікативних рівнях «читач» – «автор» та «читач» – «книга». Метою статті є з'ясування часу появи, причин та чинників феномену спілкування читача із книгою як такою та із книгою, що уособлює автора, особливостей його відображення в літературі домодерної доби.

ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ.

Комунікативні функції твору, тобто літературного тексту, ставали об'єктом інтересу багатьох дослідників-філологів, як тих, чиї праці давно набули статусу кла-

сичних (М. Бахтін, В. Виноградов, Ю. Лотман), так і наших сучасників (Ф. Бацевич, Н. Валгіна, А. Загнітко).

Натомість інтерес дослідників до комунікативного аспекту книги як форми матеріальної реалізації-оболонки твору переважно обмежувався дослідженнями функцій та впливу знаково-символічних особливостей обкладинки, шрифту, формату тощо. Але, хоча безпосередньо зазначена тема не перебувала у фокусі дослідницького інтересу науковців, спеціалісти з різних галузей торкалися деяких її аспектів. Зокрема, загальні питання історії книги та деякі питання книжкової комунікації висвітлювали у своїх роботах М. Куфасєв, Г. Швецова-Водка, І. Баренбаум, В. Маркова, ґрунтовні дослідження ренесансних книг із позицій палеографії та кодикології здійснили Л. Дубровіна, Г. Ковальчук, М. Шамрай, М. Ільків-Свидницький, особливості ренесансного періоду в історії читання були об'єктом уваги Р. Шартє, Ж. Амесс, Е. Графтона, А. Мангуеля, питання, якоюсь мірою дотичні до проблеми сприйняття книги у добу Ренесансу, пов'язані з історичною антропологією та культурологією, досліджували Л. Баткін, Н. Девятайкіна, Н. Ревякіна, О. Воскобойніков, відображення книги та читання у ренесансному мистецтві привертали увагу В. Анісімової, О. Махо, А. Михайлова. Окреслена ситуація дозволяє припустити, що заявлена тема є яскравим прикладом міждисциплінарної проблеми, яка для свого вирішення потребує зусиль представників різних напрямів гуманітарного знання.

МЕТОДИ І МАТЕРІАЛИ.

Висновки щодо статусу книги у домодерній комунікації зроблено на підставі аналізу згадок про книгу (описів, звернень) як про одухотворену особу та спілкування з нею, які містяться у текстах літературних творів різних жанрів (поетична лірика, листи, приклади агіографії, трактати італійських гуманістів тощо), авторами яких є представники давньоримської, середньовічної та ренесансної, переважно італійської, культури. Оскільки певні тенденції, запропоновані італійським ренесансним інтелектуальним середовищем, були актуальними на той час, і вони знайшли своє відображення в літературах інших країн, у статті містяться приклади прояву феномену спілкування із книгою у творах тогочасного та пізнішого українського письменства.

Особливості інтелектуального та літературного процесу доби уможливили застосування синтетичного методу, що проявилось в урахуванні висновків дослідників соціально-історичних, культурно-антропологічних та літературознавчих питань. Під час аналізу певних аспектів застосовувався метод історичної реконструкції (реконструювання поглядів на книгу на тлі характерних особливостей доби), метод емпатії (в оцінці ставлення до книги окремими особами), загальні логічні методи пізнання.

ОТРИМАНІ РЕЗУЛЬТАТИ.

Аналіз творів давньоримської літератури дозволяє істотно відсунути час набуття книгою статусу суб'єкта спілкування: перші ознаки цього можна помітити задовго до Ренесансу, а саме, ще у Давньому Римі, в доробку Марка Тулія Цицерона, котрий згодом стане незаперечним авторитетом, зокрема – для італійських ренесансних гуманістів. У листі до Марка Теренція Варрона він пише: «Я поми-

рився з моїми старими друзями, тобто зі своїми книгами; втім, я припинив спілкування з ними не тому, що сердився на них, а тому, що мені було трохи совісно перед ними, адже мені здавалося, (...) що я недостатньо корився їхнім настановам. Вони мене пробачають, кличуть назад до колишніх дружніх стосунків, і кажуть, що ти (...) мудріший за мене» (CCCCLIV) (Цицерон, 1950, с. 376). Згадані Цицероном емоційні стани – «сердився», «помирився», «пробачають», – купно з діями – «кличуть», «кажуть», – стосуються саме книг. Книги, які мисляться Цицероном як одухотворені особи, провокують його не просто до читання, а саме до спілкування з ними, причому це спілкування передбачає обмін психічними станами (кондиційне спілкування), а також обмін цілями, інтересами, мотивами тощо (мотиваційне спілкування), аж до поведінкових інтеракцій («кличуть» тощо).

Але для того, щоб стати співрозмовником, книга мала набути ознак одухотвореної істоти. Органічне духовне підґрунтя для наведеного висловлювання міг створити панівний на той час політеїстичний світогляд, неодмінною складовою якого є антропоморфічні та анімічні уявлення. Давньоримські автори поширювали ці уявлення на найрізноманітніші створені людиною предмети, скажімо, антична поезія містить численні приклади звернень до вілли, амфори, ліри, дверей (останні взагалі посідають особливе місце в образному арсеналі давньоримських поетів). Більше того, звернення до рукотворних предметів є яскравою ознакою античної авторської літератури на відміну від фольклору, типовою рисою якого є розмови ліричного героя з річкою, деревом, вітром тощо.

Книга як матеріальний предмет стає об'єктом таких уявлень у Давньому Римі, на відміну від «віршів», «пісень», які постають співрозмовниками вже, наприклад у давньогрецького поета Піндара. Давньоримська література містить багато прикладів розмов автора із книгою, що є носієм його власного твору. Таких прикладів багато у творчості Катулла, Горація, Овідія, Персія, згаданого Марціала. Антропоморфічний фактор у цьому разі є так само важливим, хоча ці звернення, попри зовнішню схожість із тими, що є об'єктом цієї розвідки, типологічно є іншими, тому вимагають іншого підходу та заслуговують на окреме дослідження.

Антропоморфічні витоки та похідне від цього антропоморфічне забарвлення є тими чинниками, які певною мірою пояснюють відсутність образів книг як одухотворених істот у літературі християнського середньовіччя. Християнська релігія у період свого становлення жорстко ставилася до будь-яких проявів язичництва, намагаючись ліквідувати їх на всіх рівнях свідомості та практичної діяльності. Зрозуміло, що розмови з книгами за таких умов могли бути розцінені як прояв девіантної (в певному сенсі) поведінки. Втім, це не завадило появі значного масиву книжкової метафорики у літературі як раннього, так і пізнього середньовіччя (Курціус, 2007, с. 342–351), що свідчить про те, що книга у ті часи була невід'ємним елементом способу життя як людини, так і суспільства, причому елементом, позначеним найвищим авторитетом.

Загальновідомо, що однією з рис свідомості людини середньовічної доби було уявлення про те, що все, що написано в книгах, є правдивим та істинним, там не може бути брехні, помилок тощо. «Християнство надало книзі найвищої святості» (Курціус, 2007, с. 341). Великою мірою це уявлення за свою вихідну точку мало визначення статусу книги через аналогію з головною книгою християн – Біблією, читання якої, як вважають тепер, було однією з форм спілкування з Богом (Маркова,

2010а, с. 94). Насправді у такому спілкуванні книга виконувала функції ретранслятора і була, швидше, об'єктом, інструментом комунікації. Прикладом такого використання Біблії, що зовні виглядає як спроба розмови з нею, можна назвати пошук у Біблії відповідей на важливі для вірянина питання. Саме у такий спосіб полегшив свої страждання Августин Блаженний, який так розповідає про пережиту ним духовну кризу: «Я залишив, йдучи, апостольські Послання. Я схопив їх, відкрив і у мовчанні прочитав главу, яка першою трапилася мені на очі», «після цього серце моє залили світло і спокій: зник морок моїх сумнівів» [Кн. 8, XII, 29] (Августин, 2008, с. 194). За вісім століть після Августина саме так намагався отримати схвалення своїх прагнень і дій один із найшанованіших святих католицької церкви св. Франциск Ассізький. У «Квіточках» описується, як він пропонував Бернарду, котрий мав намір у всьому слідувати за Франциском, «попросити Бога вказати угодний Йому шлях за допомогою Євангелія». Після цього священник тричі відкрив Євангеліє, і Франциск, прочитавши відповідні фрагменти, сказав: «Ось порада, яку дає нам Христос» ("Цветочки святого Франциска", 2000, с. 16–17). Євангеліє та Послання апостолів (у випадку Августина) постають як провідники-транслятори божественної волі, тобто, за уявленням Августина і Франциска, це не книга, яка, хоч і є священною, але все одно залишається рукотворним предметом, дає поради; це Господь за посередництва книги повідомляє смертним свою волю.

У XIV ст., на думку Боккаччо, «істинна релігія зміцніла, язичництво знищене, переможна церква панує над ворогом, а тому тепер можна розмірковувати про язичництво і стикатись із ним без жодної небезпеки» (Цит. за: Буркгардт, 1904, с. 247). З огляду на це, розмова з книгою сприймалася сучасниками вже не як ремінісценція язичницьких вірувань, а просто як цікавий і доволі свіжий за сіб художньої виразності. Захоплення Цицероном і загалом античними творами поєдналося з об'єктивними рисами літературного процесу, внаслідок чого з початком інтелектуального руху, який ми тепер називаємо ренесансним гуманізмом, книга набуває, сказати б, відчутної тілесності. У книг з'являються вороги, принаймні, саме так висловлюється Боккаччо у «Генеалогії язичницьких богів»: «скільки ворогів упродовж минулих століть з'явилося у книг (*quanti nemici [...] abbiamo havuto i volumi*). Визнай, що пожежі та повені знищили багато бібліотек» (Boccaccio, 1569, p. 2v).

Ба більше, книги знову починають ображатися, мститися, закликати, волати, радіти. Промовистим підтвердженням цієї тези є запропонована Петраркою тема книг, що плачуть через невідповідність способу їхнього існування їхньому покликанню. У трактаті «Про ліки проти щасливої та нещасної долі» він дещо несподівано виступив проти власника великої приватної бібліотеки (хоча сам таким був) із такими звинуваченнями: «Ти тримаєш у кайданах багато полонених; якби вони вибралися на волю та могли заговорити, вони, можливо, притягли б тебе до судової відповідальності за утримання приватної в'язниці. А тепер вони тихо плачуть, журяться через те, що одна нетруджена та жадібна людина володіє тим, чого потребують так багато старанних» (Петрарка, 1972, с. 184).

Образ книги, яка страждає внаслідок того, що потенційні читачі не можуть користуватися вміщеними у ній скарбами, з багатьох причин став надзвичайно актуальним та популярним. Один із найяскравіших описів книги як живої істоти знаходимо у ще одного гуманіста – Поджо Браччоліні. У своєму листі до Нікколо

Нікколі він описує, як у монастирі Санкт-Галлен знайшов том із твором Квінтіліана. Браччоліні створює надзвичайно ефектний образ книги, яка перебувала у жакливіх умовах, створених неосвіченими та грубими ченцями, які, не усвідомлюючи цінності книг, не вважали за потрібне та й не могли дати лад тому, що їм належить. Стан книги був екстрапольований Браччоліні на автора твору, Квінтіліана, який, «блискучий, елегантний, витончений, сповнений моральності, багатий на жарти муж не міг далі виносити мерзенну тюрму, брудне місце, люту варту. Він був печальний і вкритий брудом, у тому стані, в якому зазвичай перебуває засуджений до смерті, з нечесаною бородою та волоссям, що злиплося від пилу, аби показати своїм обличчям та виглядом, що йому присудили незаслужений вирок. Здавалося, він простягає руки, благаючи квіритів про довіру...» (Ревякіна, 2011, с. 373).

Наведений уривок слід розуміти, із суто культурологічного боку, як прояв позиції Браччоліні, відповідно до якої становище, в якому перебував Квінтіліан, було жакливим через неосвіченість та грубість ченців, які, не усвідомлюючи його значення, не вважали за потрібне та й не могли дати лад тому, що їм належить. Тому сам Браччоліні постає рятівником, котрий, розуміючи, «хто» перед ним, повертає людям «витонченого мужа», тобто багатство, яке вважали втраченим, а самому «мужу» створює умови, гідні його таланту й розуму. Змальована Браччоліні картина покликана водночас викрити неуків-ченців та оспівати гуманістів, які буквально рятують скарби думки задля користі людства.

З іншого боку, Браччоліні у наведеному вислові ототожнює автора та книгу, отже, для нього та інших гуманістів було неважливим, що Цицерон чи Квінтіліан залишили цей світ понад тисячоліття до їхнього народження: читаючи книги з їхніми творами, гуманісти могли спілкуватися із самими авторами.

Варто звернути увагу й на те, що Браччоліні для створення згаданого образу книги-автора, що благає про порятунок, вдався до застосування певних засобів художньої виразності, тобто комбінації метонімії та прозопопеї. Більше того, саму промову книги можна розцінити як засіб діалогізації тексту з метою його урізноманітнення, пожвавлення, збільшення його емоційного впливу. Отже, відоме захоплення гуманістів риторикою могло бути ще одним чинником одухотворення книги через втіленого в ній автора, що обумовило можливість говорити про неї як про живу істоту, котра «простягає руки» і «благає» про порятунок, і цей образ був, та й досі залишається, вражаючим.

Образ книжки, що скаржить на перебування у замкненій скрині, у небутті, й радіє тому, що її врятовано, що вона нарешті йде до світла, до людей, тобто до читачів, зі збереженням браччолінієвого образного ладу, використовує мало не за століття Павло Русин із Кросна, діяльність якого була пов'язана з німецькими та польськими землями. Гуманіст присвячує цілу латиномовну поезію опису стану такої книжки:

Я, що в сховку тім, у сліпій в'язниці
Під замком була при лихім тирані,
Вся, мов та раба, по руках, по спині
Зв'язана туго, (...)

Ось на світло дня виринаю, рада,
Знов яснію вся в білосніжній шаті

(«Слово многоцінне», 2006, с. 45).

На початку XV ст. гуманіст П'єр Паоло Верджеріо у своєму відомому трактаті «Про шляхетні звичаї та вільні науки» вміщує панегірик книгам, котрий на позір є варіацією на тему, запропоновану Цицероном. Верджеріо навіть посилається на автора першоджерела: «О, книги, славетні прикраси (як кажемо ми) та приємні слуги (як справедливо називає їх Цицерон), чесні та слухняні за будь-яких обставин! Адже вони ніколи не набридають, не зчиняють сварок, не жадібні, не хижі, не зухвалі, за твоїм бажанням говорять та замовкають, і завжди наготові перед будь-яким наказом; від них ніколи нічого не почувеш, окрім того, що хочеш і скільки хочеш» (Верджеріо, 1988, с. 88–89). На думку Верджеріо, книги потрібні людині для того, щоб зберігати пам'ять про минуле, тому вони виконують насамперед інструментальну функцію, тобто людина використовує книги задля досягнення якоїсь своєї мети. Хоча Верджеріо зазначає, що книги – це «славетні прикраси», запропонований ним далі перелік їхніх рис дозволяє стверджувати, що його розуміння книг насправді наближається до цицеронового, тобто книги є слугами, які «говорять та замовкають» «за наказом». Книги «слухняні», але «чесні», тобто вони постають як живі істоти, котрим притаманний цілий комплекс суто людських якостей. За триста років майже так само характеризуватиме книги Григорій Сковорода у листі до М. Ковалинського, даючи йому пораду щодо вибору друзів: «Обирати слід щирих, постійних і простих. Про щирю душу кажуть, що вона не задрісна, не злобна, не підла. Прості – не дурні, але відкриті (...). Тому найправильніше я вважаю здобувати друзів мертвих, тобто священні книги» (Сковорода, 1983, с. 407).

П. Браччоліні не був першим, хто ототожнив автора і книгу. Майже за сто років до нього, подібне ставлення висловив Петрарка. У ранньомодерний час саме він, причому у публічний спосіб, чітко артикулював сприйняття книги як автора, з яким можливе спілкування. Він, чудово усвідомлюючи, який резонанс мають його нібито приватні листи, в одному з них описав свої взаємини з томом листів Цицерона. Том стояв на підлозі, біля входу до поетової бібліотеки, притулений до одвірка. Петрарка зачепив його, том упав і вдарив по нозі. Поет пише: «Піднімаю його і жартую: “У чому річ, о мій Цицероне, за що ти мене раниш?” Він – мовчить. (...) Він ранить мене ще і ще раз, я піднімаю його та ставлю вище, гадаючи, що він обурений близькістю до землі» (Петрарка, 1997, с. 560–561). Петрарка, перебуваючи в захваті від творів античної, а саме, давньоримської літератури, настільки перейнявся її авторами, що пішов далі і встановив своєрідний зворотний зв'язок, пишучи листи відомим особам античності (серед них тому самому Цицерону), повідомляючи їм про свої думки та почуття, до речі, не завжди схвальні, як щодо їхніх творів, так і щодо їхніх особистостей.

Цікавою ознакою та водночас непрямым свідченням на користь ставлення до книг як до живих істот й ототожнення їх із авторами, є своєрідна ієрархія обкладинок книг з особистої бібліотеки Федеріго да Монтефельтро, герцога Урбінського. Як відомо, в ті часи обкладинки ще замовлялись власником, тож вони свідчили не лише про його статки, а й про його індивідуальні вподобання. Серед книжок Федеріго, за повідомленням Веспасіано да Бістіччі (Bisticci, 1859), «Біблія, як найголовніше (capo di tutti), була вкрита золотою парчею. Потім – доктори Церкви, кожний вкритий пурпуром та оправлений у срібло, те саме стосується докторів грецьких та латинських, філософів, історій, книг із медицини та докторів сучасних» (р. 98). Обкладинки решти книжок були дешевші та простіші, через те, ма-

буть, про них Бістіччі не згадує. Бажання власника вшанувати певну книгу шляхом оздоблення її дорогими матеріалами свідчило також і про його ставлення до автора цієї книги.

Уособлення автора в книзі з його творами, що уможливило спілкування з ним, виявилось доволі життєздатним та довготривалим. За століття після Браччоліні таке спілкування змальовує Мак'явеллі у листі до Франческо Ветторі. Описуючи своє вимушене довготривале перебування у власному маєтку, він повідомляє: «Коли настає вечір, (...) я вхожу до предковічних товариств стародавніх мужів, де вони мене ласкаво приймають, де мені не соромно з ними говорити й питати про причини їхніх діянь, і вони через свою людяність мені відповідають» (Machiavelli, 1971, р. 1160). Цей лист користується помітною популярністю у сучасних науковців, його часто цитують, але чомусь не звертають уваги на те, що він є відповіддю на лист Ветторі, в якому той описує свій спосіб життя у Римі. Ветторі зазначає, що він має історії Саллюстія, Плутарха, Аппіана Александрійського та ін., «а також тих, які писали про імператорів»: «І з ними минає мій час» (Machiavelli, 1971, р. 1158). Із цих двох листів очевидно, що двоє друзів ведуть загалом схожий спосіб життя, тільки один – у Римі з кардиналами та вельможами, а інший – у скромному маєтку з простолюдом та власною родиною. Але вечорами обидва спілкуються зі «стародавніми мужами», питаючи «про причини їхніх діянь».

Мак'явеллі у згаданому листі пише, що вранці зазвичай гуляє в лісі, з книжкою Данте чи Петрарки, Тібуллу чи Овідія, читаючи про їхні любовні переживання та згадуючи свої, що дає йому «велику насолоду» (Machiavelli, 1971, р. 1159). Тут не йдеться про спілкування з автором чи твором, радше можна говорити про пошук аналогій чи, навпаки, розбіжностей між ситуаціями та переживаннями, що їх відчували інші автори й особисто він. Такий спосіб сприйняття є доволі поширеним, якщо йдеться про ліричні твори. Однак, читаючи твори Тита Лівія та інших істориків, той самий Мак'явеллі та його друг Ветторі ставили давнім авторам питання і потребували відповідей на них, вони намагалися віднайти якісь приклади, поради чи засоби, які допомогли б вивести їхню батьківщину Італію зі стану перманентної кризи. Саме пошук відповідей на власні питання спричинив появу того способу спілкування з книгою, про який йдеться.

Запорукою такого спілкування є високий ступінь емоційності та складна емоційна організація читача. Це уможливорює автокомунікацію, яка свідчить про вихід особи на якісно інший рівень психологічного розвитку. Якщо автокомунікація не дає відповідей на питання, їх починають шукати у книгах та у їх авторів. Отже, спілкування (саме спілкування, а не просте читання) з книгами та авторами можна вважати окремим проявом, або наслідком потреби в автокомунікації.

З огляду на це, ранній Ренесанс (XIV–XV ст.) можна вважати добою, для якої є характерним бачення книг як суб'єктів спілкування та зародження спілкування читача з автором. Хоча, як ми бачимо, поодинокі паростки цього феномену наявні вже у культурі Давнього Риму, а середньовіччя подає окремі приклади такого спілкування, але не з книгами взагалі, а з однією книгою – Біблією, більш-менш помітні прояви цього явища, котрі дозволяють вважати його феноменом тогочасної та пізнішої культури, зустрічаються саме в ренесансній культурі. Причинами його оформлення саме у добу раннього Ренесансу (XIV–XV ст.) можна вважати, насамперед, розвиток тогочасної літератури, ознайомлення з великим масивом

творів античної літератури, перші успіхи книгодрукування, підвищення рівня освіти та розширення можливостей для її здобуття. Велике значення мало також те, що терези громадської думки невпинно хилилися в бік «життя діяльного», а емоційний бік життя людини ставав дедалі значнішим і помітнішим (це можна підтвердити хоча би тим, що емоційні реакції людей саме в цю добу ставали об'єктом уваги митців). Внаслідок цього самозаглиблення та спекулятивний спосіб пізнання, характерний для попередньої доби, втрачали актуальність, особи у пізнанні «реального себе» потрібна була допомога, і вона шукала її в книгах.

Наприкінці XV – на початку XVI ст. італійське суспільство зазнало істотних змін. Політичні та військові потрясіння суттєво змінили емоційний та світоглядний портрет доби. Як зауважив Л. Баткін (1975), «Леонардо Бруні [у першій половині XV ст. – М. К.] розумів історію як «прогрес вільних народів». За століття жодний італієць вже не поділяв цієї приємної омани» (с. 176). Іноземні вторгнення, занепад комунального устрою, зміна європейської торговельної кон'юнктури та економічний занепад італійських міст, спричинили переосмислення уявлень, цінностей, смакових переважень. Актуальним ставав інший тип особистості. Зокрема, один із найпоказовіших ідеальних типів цього часу Придворний, як його описував Кастільйоне, мав бути галантним, але не мав бути щирим, він повинен був милуватися, але не захоплюватися. Це зумовило зміни емоційних реакцій: безпосереднє сприйняття предметів і явищ поступилося місцем певним моделям, які передбачали відсторонену, інтелектуалізовану та естетизовану реакцію. За цих умов бачення книги як істоти, що говорить, радіє чи страждає, могло сприйматися навколишнім середовищем, якщо й не девіантним, як колись, проте анахронічним.

Окрім того, внаслідок зростання мало не за експоненціальним типом кількості книжок, помітного збільшення кількості приватних бібліотек та розширення соціального складу їх власників, змінилося ставлення до книг та до читання. У цей період книга вже не є чимось унікальним, поступово вона стає звичним, буденним елементом життя. Так само звичним, повсякденним елементом способу життя поступово стає читання.

Але змінилися очікування читачів від книги: притаманний періодам занепаду соціальний песимізм та розчарування спричинили те, що поради й відповіді на запитання вже не цікавили. У книжках почали шукати інформацію та/або насолоду.

Потреба в інформації (в широкому сенсі) спричинила перехід до т. зв. прагматичного читання, коли читач передовсім виступає користувачем, а книга, відповідно, – джерелом робочого матеріалу, робочим інструментом інтелектуальної праці (Маркова, 2010b, с. 46). Іншими словами, однією з основних функцій книги стає задоволення попиту на інформацію, яку читач може знайти у книгах у вигляді фактів, ідей, висловів тощо. Ставлення читача до книги набуває певною мірою споживацьких рис, стає раціональним, розсудливим і тверезим, що на досить тривалий час зробило розмови з книгою неактуальними.

Ренесанс істотно посилив естетичний та гедоністичний аспекти знайомства читача з літературним твором. Окремі прояви цього можна помітити вже у другій половині XIV ст. З часом формування великого масиву авторської художньої літератури національними мовами призвело до того, що вже у XVI ст. пошук задоволення та насолода стали одними з панівних чинників, котрі зумовлювали звернення читачів до літературних творів, отже, й до книг. У цьому разі, як і у

попередньому, ставлення читача до книги так само набуває дещо споживацького відтінку, що упродовж тривалого часу унеможливило сприйняття книги як одухотвореної істоти.

Втім, констатацію появи споживацьких настроїв у ренесансних читачів не слід розуміти як негативну характеристику. Це була об'єктивна тенденція, котра мала різні наслідки, одним із яких можна вважати, наприклад, істотне збільшення обсягу наукового знання у XVII ст. та в наступні часи, формування усталених методів наукового пошуку тощо. З іншого боку, урізноманітнення чинників звернення до книги свідчить про подальшу індивідуалізацію, вибірковість, утвердження та поширення свідомого підходу до вибору книг і до читання, внаслідок чого книга стає особистим духовним надбанням читача, імпліцитно – частиною його особистості.

В наш час пошук інформації та задоволення також можна вважати головними мотивами, що формують читацький інтерес та відповідні запити. Цьому сприяє домінування електронних засобів поширення та зберігання інформації, а саме, електронних книжок, які мають очевидні переваги: швидкість, доступність, порівняно невелика вартість, відсутність потреби у місці для зберігання тощо. Але водночас така тенденція призвела до того, що книга почала втрачати свою зовнішню індивідуальність. В. Маркова (2010b) зауважила, що «читач ніколи не має справу з текстом у чистому вигляді, він завжди “упакований” у певну форму (...). І будь-яка форма завжди впливає на сприйняття змісту» (с. 44). Форма також великою мірою впливає на виникнення індивідуального ставлення до книги та закріплення її образу в пам'яті. Поширення електронної книги має свої особливості, небезпечні для самої книги: читачам дедалі складніше асоціювати твір із певною обкладинкою, шрифтом, папером, отже, із власними зоровими та тактильними відчуттями, на полях електронної книги не можна залишити позначки власним почерком і, відповідно, побачивши їх за якийсь час, зробити висновок про те, як змінилися власні реакції, тощо. Це впливає на сприйняття як тексту, так і його автора, тому ставлення до книги як до співрозмовника стає дедалі проблематичнішим.

ВИСНОВКИ.

Перші ознаки набуття книгою статусу суб'єкта спілкування можна помітити задовго до Ренесансу, а саме – у Давньому Римі, в доробку Марка Тулія Цицерона та деяких пізніших авторів. Культура середньовіччя не дає прикладів, які дозволяють визнати за книгою в ті часи статус суб'єкта комунікації. Ренесанс, навпаки, часто та доволі різноманітно використовує мотив спілкування із книгою як з одухотвореною особою та з автором, уособленим у книзі. У пізніші часи потреба в інформації (в широкому сенсі) спричинила перехід до т. зв. прагматичного читання, внаслідок чого ставлення читача до книги набуває певною мірою споживацьких рис, стає раціональним, розсудливим і тверезим. Це на досить тривалий час зробило розмови із книгою неактуальними. Ця тенденція зберігається й навіть посилюється в наш час через поширення електронної книги, що нівелює багато притаманних книзі особливостей, які визначають її сприйняття.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Августин Аврелий. Исповедь / пер. с лат. М. Е. Сергеенко. Санкт-Петербург : Азбука-классика, 2008. 392 с.
- Амесс Ж. Схоластическая модель чтения. *История чтения в западном мире от Античности до наших дней* / ред.-сост. Г. Кавалло, Р. Шартье. Москва, 2008. С. 138–160.
- Баткин Л. М. К проблеме историзма в итальянской культуре эпохи Возрождения. *История философии и вопросы культуры* / ред. М. А. Лифшиц. Москва, 1975. С. 167–189.
- Буркгардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения. В 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург : Изд-во Пирожкова, 1904. 423 с.
- Верджерио П. П. О благородных нравах и свободных науках. *Итальянский гуманизм эпохи Возрождения*. В 2 т. Т. 2. Саратов, 1988. С. 71–107.
- Курціус Е. Р. Європейська література і латинське середньовіччя / пер. з нім. А. Онишка. Львів : Літопис, 2007. 732 с.
- Куфаев М. Н. Избранное. Труды по книговедению и библиографоведению. Москва : Книга, 1981. 224 с.
- Лотман Ю. М. Семиотика культуры и понятие текста. *Труды по знаковым системам*. 1981. Т. 12. С. 3–7.
- Малахов В. А. Спілкування. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. редкол. В. І. Шинкарук. Київ, 2002. С. 603–604.
- Маркова В. Книга в соціально-комунікативному просторі: минуле, сучасне, майбутнє : монографія. Харків : ХДАК, 2010а. 252 с.
- Маркова В. А. Читач як комунікативний діяч. *Вісник Книжкової палати*. 2010b. № 5. С. 43–47.
- Маркова В. А. Методологічні засади вивчення книжкової комунікації. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 2. С. 42–44.
- Петрарка Ф. Об изобилии книг. *Книга. Исследования и материалы*. Москва, 1972. Вып. 25. С. 181–184.
- Петрарка Ф. Канцоньере. Моя тайна, или Книга бесед о презрении к миру. Книга писем о делах повседневных. Старческие письма. Москва : РОСАД, 1997. 736 с.
- Ревякина Н. В. Книжники Возрождения (Поджо Браччолини и Никколо Никколи). *Книга и литература в культурном пространстве эпох (XI–XX века)* : сб. науч. ст. / сост. и отв. ред.: О. Н. Фокина, В. Н. Алексеев. Новосибирск, 2011. С. 371–376.
- Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. Київ : Наук. думка, 1983. 543 с.
- Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу та Барокко XV–XVIII століть. Кн. 1 / упоряд.: В. Шевчук, В. Яременко. Київ : Аконіт, 2006. 799 с.
- Цветочки святого Франциска Ассизского. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2000. 480 с.
- Цицерон Марк Туллий. Письма к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту / пер. с лат. В. Горенштейна. В 3 т. Т. 2. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950.
- Bisticci, V. da. Vite di uomini illustri del secolo XV. Firenze : Barbèra, Bianchi e comp., 1859. 564 p.
- Voccaccio G. La genealogia de gli dei de gentili / Trad. per Gioseppe Betussi da Bassano. Venezia : G. Sansovino, 1569. 263 p.
- Chartier R. Le monde comme représentation. *Annales*. 1989. Vol. 44, № 6. P. 1505–1520.
- Machiavelli N. Tutte le oper / A cura di Mario Martelli. Firenze : Sansoni Editore, 1971. 1350 p.

REFERENCES

- Avgustin Avrelii. (2008). *Ispoved' [Confession]* (M. E. Sergeenko, Trans.). Azbuka-klassika [in Russian].
- Amess, Zh. (2008). Skholasticheseskaya model' chteniya [Scholastic model of reading]. In G. Cavallo, & R. Chartier (Eds.), *Istoriya chteniya v zapadnom mire ot Antichnosti do nashikh dnei [The History of Reading in the Western World from Antiquity to the Present Day]* (pp. 138–160). FAIR [in Russian].
- Batkin, L. M. (1975). K probleme istorizma v ital'yanskoi kul'ture epokhi Vozrozhdeniya [On the problem of historicism in the Renaissance Italian culture]. In M. A. Lifshits (Ed.), *Istoriya filosofii i voprosy kul'tury [History of philosophy and cultural issues]* (pp. 167–189). Nauka [in Russian].
- Burkgardt, Ya. (1904). *Kul'tura Italii v epokhu Vozrozhdeniya [The Civilization of the Renaissance in Italy]* (Vol. 1). Izdatel'stvo Pirozhkova [in Russian].
- Verdzherio, P. P. (1988). O blagorodnykh nravakh i svobodnykh naukakh [On the Noble Manners and Liberal Studies]. In *Ital'yanskii gumanizm epokhi Vozrozhdeniya [Italian Renaissance humanism]* (Vol. 2, pp. 71–107). Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta [in Russian].
- Kurtsius, E. R. (2007). *Yevropeiska literatura i latynske serednovichchia [European literature and Latin Middle Ages]* (A. Onyshko, Trans.). Litopys [in Ukrainian].
- Kufaev, M. N. (1981). *Izbrannoe. Trudy po knigovedeniyu i bibliografovedeniyu [Selected Works. Works on book studies and bibliography studies]*. Kniga [in Russian].
- Lotman, Yu. M. (1981). Semiotika kul'tury i ponyatie teksta [Semiotics of culture and concept of text]. *Trudy po znakovym sistemam*, 12, 3–7 [in Russian].
- Malakhov, V. A. (2002). Spilkuvannia [Intercommunication]. In V. I. Shynkaruk (Ed.), *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary]* (pp. 603–604). Abrys [in Ukrainian].
- Markova, V. (2010a). *Knyha v sotsialno-komunikatyvnomu prostori: mynule, suchasne, maibutnie [Book in the social and communicative space: past, present, future]* [Monograph]. KhDAK [in Ukrainian].
- Markova, V. A. (2010b). Chytach yak komunikatyvnyi diiach [Reader as communicative actor]. *Bulletin of the Book Chamber*, 5, 43–47 [in Ukrainian].
- Markova, V. A. (2014). Metodolohichni zasady vyvchennia knyzhkovoi komunikatsii [Methodological basis of book communication]. *Bulletin of the Book Chamber*, 2, 42–44 [in Ukrainian].
- Petrarka, F. (1972). Ob izobilii knig [On abundance of books]. In *Kniga. Issledovaniya i materialy [The Book. Researches and Materials]* (Iss. 25, pp. 181–184). Kniga [in Russian].
- Petrarka, F. (1997). *Kantson'ere. Moya taina, ili Kniga besed o prezrenii k miru. Kniga pisem o delakh povsednevnykh. Starcheskie pis'ma [Canzoniere. My secret book. Letters on matters familiar. Letters of Seniles]*. ROSAD [in Russian].
- Revyakina, N. V. (2011). Knizhniki Vozrozhdeniya (Podzho Brachcholini i Nikkolo Nikkoli) [Book lovers in Renaissance (Poggio Bracciolini and Niccolo Niccoli)]. In O. N. Fokina, & V. N. Alekseev (Eds.), *Kniga i literatura v kul'turnom prostranstve epokh (XI–XX veka) [Book and Literature in the Cultural Space of Epochs (XI–XX centuries)]* (pp. 371–376). Novosibirskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- Skovoroda, H. (1983). *Virshi. Pisni. Baiky. Dialogy. Traktaty. Prytchi. Prozovi perekłady. Lysty [Poems. Songs. Fairy tales. Dialogues. Treatises. Parables. Prose translations. Leaves]*. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Shevchuk, V., & Yaremenko, V. (Comps.). (2006). *Slovo mnohotsinne. Khrestomatiia ukrainskoi literatury, stvorenoi riznymi movamy v epokhu Renesansu ta Barokko XV–XVIII stolit [Word inestimable. Reading book in Ukrainian literature, composed in various languages in the Renaissance and Baroque]* (Vol. 1). Akonit [in Ukrainian].

- Tsvetochki svyatogo Frantsiska Assizskogo [The flowers of Saint Francis of Assisi].* (2000). EKSMO-Press [in Russian].
- Tsitseron Mark Tullii. (1950). *Pis'ma k Attiku, blizkim, bratu Kvintu, M. Brutu [Letters to Atticus, relatives, brother Quintus, M. Brutus]* (V. Gorenshtein, Trans., Vol. 2). Izdatel'stvo AN SSSR [in Russian].
- Bisticci, V. da. (1859). *Vite di uomini illustri del secolo XV [Lives of illustrious men of the fifteenth century]*. Barbèra, Bianchi e comp. [in Italian].
- Boccaccio, G. (1569). *La genealogia de gli dei de gentili [The genealogy of the gods of gentiles]* (Trad. per Gioseppe Betussi da Bassano). G. Sansovino [in Italian].
- Chartier, R. (1989). Le monde comme représentation [The world as representation]. *Annales*, 44(6), 1505–1520 [in French].
- Machiavelli, N. (1971). *Tutte le oper [All oper]* (A cura di Mario Martelli). Sansoni Editore [in Italian].

UDC 002.2:316.775.4](450) "715"

Maria Kushnareva,
Researcher, Information and Analytical Department,
Presidents of Ukraine Collection of
the National Library of Ukraine named
after V. I. Vernadsky, PhD in Philosophy
(Kyiv, Ukraine)
e-mail: mariakushn8@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3361-8838>

THE PHENOMENON OF THE BOOK AS AN INTERCOMMUNICATION SUBJECT: RENAISSANCE PRACTICES IN MODERN REFLECTIONS

The paper presents the study of *book-reader* relations within the known triad *book-œuvre-reader*. It was reader's perception of a book, not œuvre as a piece of literature work that became the object of the study. The study is based on Yu. Lotman's conceptual observations on text functions and status; and modern Ukrainian researcher V. Markova's ones on book communication. The ground for conclusions was obtained via analysis of mentions on a book as a person (descriptions, addresses) and communication with the book which could be found in literature texts of various genres (poems, letters, hagiography, humanists' treatises etc.) composed by Ancient Roman, Italian Middle Ages and Renaissance authors.

The focus of the paper is an attempt to complement present scheme of book communication with levels *reader-book* and *reader-author*. The emergence and maintaining of the association of an author with his work and the book that contains this work, in the reader's consciousness, is justified. It has been shown that communication which takes place at these levels could be regarded as an intercommunication, so *book* and *book/author* in turn, as intercommunication subjects.

Analysis of Renaissance authors' œuvres has allowed proving that besides being mean for information transfer, the book became a source of emotions and motives, and readers used to talk to the book about it through reader's questions addressing the book, and it means the questions are for its author. It makes it possible to state that the book takes part in a conditioned and motivational intercommunication. It is found out that an extrapolation of the author's personality to the book influenced the reader's attitude to the book.

First signs that the book became not just a means of communication but its participant could be obtained in the culture of Ancient Rome, namely in Cicero's letters and poems of some other authors. The culture of the European Middle Ages provides us with some samples which could allow us to recognize the book only as a conductor of communication. Renaissance authors in turn often used the motif of intercommunication with books in fruitful and different ways. Later the need in information in a broad sense had caused so-called pragmatic reading. As a result position of reader's demand to the book became more consumerist, more rational, reasonable. Reader's intercommunication with a book had lost its actuality for a long time. Nowadays, because of the dissemination of electronic books, a reader's intercommunication with a book seems unlikely.

Keywords: book, communication, intercommunication, reader interest, reader motivation, literature, Italian Renaissance, Renaissance humanism.